

БЕЛАРУСКІЯ КІРМАШОВЫЯ ЗАБАВЫ І ЦАЦКІ Ў ГІСТОРЫІ І СУЧАСНАСЦІ

Каларыт народнай культуры асабліва заўважны ў час кульмінацыйных падзей: абрадаў, святаў, кірмашоў. Кірмашы – форма арганізацыі гандлю, пры якой торг адбываецца ў час перыядычнага з’езду гандляроў у пэўным месцы і на працягу вызначанага тэрміна адзін або некалькі разоў у год. На Беларусі кірмашы праводзіліся ў гарадах у XV – XIX стст. У прывілеях на Магдэбургскае права кірмашы звычайна прымяркоўвалі да хрысціянскіх святаў. Традыцыйна «афіцыйная» частка адбывалася да абедні, а пасля пачынаўся кірмаш. Слова «кірмаш» у беларускай мове, як і ў некаторых заходнееўрапейскіх, абазначае не толькі рынак, але і свята, вячоркі. Кірмашовае свята складалася з так званага кірмашовага тэатра (выступленні скамарохаў і музыкаў, батлейка, інтэрмедыі), цэхавых канунаў-братчын, гульняў, варажбы і г. д. Асноўнымі ўдзельнікамі выступленняў былі скамарохі: мядзведзнікі, музыкі, штукары, казачнікі, камедыянты, лялечнікі. Зрэдку адбываліся паказы гарадскога школьнага тэатра. На кірмаш з’язджаліся «сляпцы»-лірнікі з рэлігійнымі, гістарычнымі, жартоўнымі песнямі, студэнты-вандроўнікі са ацэнкамі-інтэрмедыямі, разлічанымі на два-тры персанажы [2, 40]. Кірмашовае свята стварала ілюзію ўсеагульнай роўнасці, прыносіла адчуванне радасці быцця, зямнога раю, жыцця «адвечнага народнага цела» [6, 181]. Кірмашовая культура – гульнёвая, а таму звязана з атрыбутамі дзяцінства, напрыклад, гульнёй, цацкамі. Цацку можна лічыць візітнай карткай беларускага кірмаша.

Дзіцячыя цацкі – частка культуры этнасу. Праз стагоддзі і пакаленні пранесла народная памяць іх традыцыйныя ўзоры. Майстры-цацачнікі стваралі цацкі, не проста паўтараючы дзедаўскія ўзоры. Яны адчувалі сябе носьбітамі культурных традыцый, стваральнікамі, удзельнікамі калектыўнай творчасці. Праз цацкі перадаецца духоўны вопыт, засвойваюцца веды, ажыццяўляецца знаёмства з навакольным светам, таму вывучэнне народных цацак мае вялікае значэнне. Даследчыкі вылучаюць наступныя функцыі цацак:

- тлумачэнне пабудовы свету дзякуючы магчымасці паказаць вялікае праз малое;
- увядзенне дзіцяці ў рэальныя стасункі з прыродай і народнай культурай праз знаёмства з простымі матэрыяламі: дрэвам, глінай, тканінай;
- азнаямленне з цыклам народных свят, абрадаў і звычайў;
- фарміраванне ў дзіцяці ўяўлення аб будучых сацыяльных і гендарных ролях;
- уключэнне праз цацку ў жыццё канкрэтнага этнаса, яго культуру [2].

Цацка – з’ява ўніверсальная, таму яна можа быць разгледжана з розных ракурсаў. Напрыклад, як самы распаўсюджаны тавар на кірмашах.

У XIX ст. беларускія кірмашы звычайна зіхацелі россыпам рознакаляровых забавак для дзяцей. Аб гэтым пісалі многія даследчыкі народнай культуры. Майстры спецыяльна прывозілі сваю прадукцыю на кірмаш, дзе маглі лёгка яе рэалізаваць. Цацка была вельмі даступнай нават для самых бедных [5, 127].

У XIX ст. склаўся і замацаваўся традыцыйны асартымент цацак. Цацкі рабіліся для дзяцей іх бацькамі, старэйшымі дзецьмі або майстрамі. Як адзначаюць даследчыкі, уласцівасцю самаробнай цацкі была яе часовасць, што вынікае з самой мэты гульні – забавіць дзіця на кароткі час, каб не перашкаджала дарослым працаваць [3, 10]. Сапсаваныя самаробныя цацкі ніколі не захоўваліся, паколькі іх выраб не вымагаў значных матэрыяльных выдаткаў. Цацкі, што рабіліся на продаж, мелі больш доўгі час выкарыстання.

Своеасаблівая прырода гэтага віду вырабаў, спецыфіка вытворчасці, выпрацаваная яшчэ ў старажытнасці, характар і стылістыка мала чым адрозніваліся як у межах Беларусі, так і на тэрыторыі ўсёй Усходняй Еўропы. Часовай і тэрытарыяльнай устойлівасцю вызначаецца набор цацак: конь, коннік, птушка, жаночая фігура і г. д. Навыкі і прыёмы вырабу цацак выпрацоўваліся стагоддзямі, многімі пакаленнямі майстроў, гэта нараджала выразныя і абагуленыя мастацкія формы [2, 11].

Цацкі выраблялі з розных матэрыялаў: гліны, дрэва, саломы і г. д. Вельмі папулярнымі былі цацкі, зробленыя з гліны. Гэта рознакаляровыя пеўнікі, баранчыкі, конікі, коннікі і г. д. Таннасць зыходнага матэрыялу, прастата выканання рабілі іх самым жаданым таварам для дзяцей. Згодна з дадзенымі рэспандэнтаў, дзяцінства якіх прыйшлося на пачатак XX ст., і публікацыямі ў літаратуры, эквівалентам адной цацкі было адно курынае яйка. Нават самы небагаты местачковец мог дазволіць купіць для дзіцяці цацку. З-за шматлікасці падобных вырабаў беларускі кірмаш XIX ст. меў не толькі візуальную каларытнасць, але і аўдыяльныя прыкметы: паветра напайнялася пералівістымі гукамі цацак-свістулёк [3, 42]. Правяраліся яны тут жа, што надавала кірмашу каларыт, які адзначаюць даследчыкі-этнографы таго часу [5, 125].

Да сённяшняга часу на рэспубліканскіх і рэгіянальных святах мы бачым вырабы народных майстроў і ўмельцаў. Аднак зараз гэтыя вырабы больш нагадваюць сувеніры. Яны разлічаны не на хвілінную забаву для дзіцяці, а для дарослага пакупніка, які набывае такую прадукцыю ў якасці сувеніра. Большасць вырабаў выконваецца ў добрай тэхніцы (дасканала адпрацоўваюцца дэталі, майстры выкарыстоўваюць яркую афарбоўку). Трэба сказаць, што для традыцыйнай цацкі яркія фарбы не характэрны. Падобную з’яву выклікала да жыцця з’яўленне хімічных фарбавальнікаў.

Неад’емным элементам кірмашовага каларыту з’яўляліся цукеркі, пернікі і самаробнае печыва. Прывабнасць такім вырабам надавалі каляровыя паперкі, у якія тыя звычайна загортваліся. Цікавыя вырабы так званай дзіцячай біжутэрыі: скручаныя з паперы пацеркі, калечкі, бранзалецкі і г. д. Цяпер, на жаль, такія вырабы сустракаюцца рэдка. Крамавыя вырабы знішчылі слаўную традыцыю цешыць дзяцей самаробнымі кірмашовымі прысмакамі.

Сёння цукеркі звычайна робяцца ў фабрычных формах, рознакалярова фарбуюцца харчовымі фарбавальнікамі (калі-нікалі выкарыстоўваюцца прыродныя фарбавальнікі: сок бурака, морквы). Каб прадукцыя набыла яшчэ больш прывабны выгляд, цукеркі абгортваюцца ў рознакаляровую паперу; калі гэта цукеркі ў выглядзе звяроў, ім падмалёўваюць вочкі, носікі. Нягледзячы на насычанасць рынка фабрычнымі кандытарскімі вырабамі, падобная прадукцыя заўсёды карыстаецца попытам. Гэтыя вырабы сустракаліся часцей за ўсё на кірмашах, прысвечаных пэўным рэлігійным святам, на якія з’язджаецца ўсё наваколле. Пры храме, дзе ідзе богаслужэнне, размяшчаліся і гандлявалі сваёй прадукцыяй ваколільныя майстры. Святары асвятлялі прадукцыю майстроў. Падобнае свята звычайна заканчвалася «крэсным» («хросным») ходам. Аналагічна праходзілі кірмашы і ў суседняй Польшчы. Напрыклад, з цікавай традыцыяй шэсця Лайконіка ў Кракаве, якое мае характар карнавальнага шэсця і якое польскія этнолагі звязваюць з саярным культам [4, 27].

Яшчэ адной забавай, без якой нельга ўявіць кірмаш, з’яўляецца карусель. Гісторыя каруселі вельмі цікавая. Яе назва паходзіць ад «сагозелло», што азначае «спаборніцтва», «турнір». Карусель як усеагульная забава з’явілася ў Італіі і Францыі ў XVII ст. Ужо на пачатку XVIII ст. стала вядома ў Расіі. Яна ўяўляла сабой прымітыўную канструкцыю: складалася з драўлянай асновы і змешчаных на ёй драўляных сядушак, да якіх аматары моцных ўражанняў дабіраліся з дапамогай лесвіцы. Карусель прыводзілася ў рух людзьмі ці коньмі. У XIX ст. з’явіліся каруселі, якія прыводзіліся ў рух парай, месцы для пасажыраў трымаліся на ланцугах. Распаўсюджанасць гэтай забавы ў Еўропе і Расіі дае магчымасць меркаваць, што яна была папулярна і на тэрыторыі Беларусі [4, 29]. Дзіцячыя механічныя цацкі з дрэва імітуюць гэтую забаву ў мініяцюры. Шырока вядомы цацкі, дзе па акружнасці размешчаны фігуркі птушак ці жывёл, якія дзякуючы адмысловаму механізму рухаюцца, імітуючы дзеянне (напрыклад, птушкі нібыта дзяўбуць зерне), магчымы варыянты з кручэннем па коле фігурак.

Прысутнасць цацак на кірмашах абумоўлена цеснай сувяззю насельніцтва з зямлёй. Шэраг цацак, на думку вучоных, мае аграрную, саярную сімволіку. Выдавочна, што семантыка беларускай суадносіцца з міфалагічнымі ўяўленнямі, традыцыямі, звычаямі і абрадамі беларусаў. Яна з’яўляецца ілюстрацыяй сінкрэтычнага народнага светаўяўлення. Сюжэтны дыяпазон беларускай народнай цацкі абмежаваны і натуральным чынам

уключаецца ў міфалагічную сістэму ўсходніх славян, заснаваную на земляробчых культах. Выявы цацачных звяроў і людзей маюць асаблівае значэнне, як непасрэдня выразнікі духоўнай культуры этнасу.

Як мы ўжо адзначалі, беларуская вобразная цацка мае шэраг архаічных выяў (конь, коннік, певень, птушка, мядзведзь, баран, казёл, лялька, яйка, качка), якія звязаны з вераваннямі, уяўленнямі, абрадамі і традыцыямі беларусаў. Разам з тым, разбурэнне традыцыйнага грамадскага ўкладу прывяло да ўзнікнення новых вобразаў і змены функцый цацкі [2, 7]. У старажытнасці галоўнымі функцыямі цацкі былі забаўляльная, таму цацка і была распаўсюджаным таварам на кірмашы, засцерагальная (як абярэг для дзіцяці і грамады цалкам), свіст на кірмашах цацак-свістулеч, як лічылася, нібыта засцерагаў ад злых духаў. У сучаснасці вельмі актуальныя функцыі сувеніра (цацка як сувенірная прадукцыя) і дэкаратыўная (цацка як аздабленне інтэр'ера) [2, 10].

Цацкі на кірмашах былі часткай тэатралізаваных дзеянняў і гульняў. Традыцыйна арганізаваліся розныя рухомыя гульні і забавы. Удзел ў іх прымалі не толькі дзеці, але і дарослыя. Звычайнай забавай была батлейка. Назва батлейка паходзіць ад назвы г. Віфлеема, паводле біблейскага месца нараджэння Хрыста. На беларускім кірмашы гэты народны лялечны тэатр вядомы з XVI ст. У розных мясцінах яго называлі па-рознаму: «яселка», «батляемка», «остлейка», «жлоб», «вяртэп» [1].

Для батлеечных паказаў рыхтавалі штучныя хаткі, альбо цэркаўкі (з ярусамі-сцэнамі). На аздабленай тканіне папярок сцэне былі проразі, дзе вадзілі лялек. Тулава лялек-персанажаў рабілася з драўніны, каляровай паперы, тканіны, а валасы, бровы, вусы – з ільну альбо аўчыны. Тулава лялькі мацавалася на драўляны ці металічны шпень, якім акцёр і вадзіў ляльку. Існавалі таксама лялькі, падвешаныя на нітцы. Батлеечнік, такім чынам, быў майстрам шырокага профілю: драматургам, мастаком, музыкантам, рэжысёрам, гаваруном-займальнікам. Спектаклі на біблейскія сюжэты паказваліся на верхнім ярусе батлейкі, а свецкія – на ніжнім [1]. У народнай памяці засталіся таленавітыя батлеечнікі Н. Дыла і С. Трывога са Слуцка, В. Бутома з Магілёва, Муравіцкі і Дамбіцкі з Мінска, М. Барашка з Міра і І. Моніч з в. Краснае Навагрудскага павета, Бранкоўскі і Бурдун з Дзятлава, Юр'еў з вёскі Быч Быхаўскага павета. Напрыканцы XIX – пачатку XX стст. асобныя сцэны выконвалі жывыя акцёры. Апошнія батлеечныя паказы, па этнаграфічных дадзеных, адбыліся на пачатку 1960-х у в. Бялёвічы Слуцкага раёна. Яны ўжо не маглі спаборнічаць з радыё, тэлебачаннем і кіно [1].

Такім чынам, агляд кірмашовых забаў паказаў, што найбольш папулярнымі з іх з'яўляліся гульні, катанне на каруселі і лялечны тэатр – батлейка. Аналіз спецыфікі функцыянальнай прыроды цацак выявіў, што яны з'яўляліся адным з важнейшых прадметаў гандлю на кірмашах дзякуючы сваёй даступнасці для розных слаёў грамадства. Цацкі былі не

толькі любімай (а часам і адзінай) забавай для дзяцей – яны ўвасобілі ў сабе любоў дарослых да дзяцей. Менавіта таму, на нашу думку, для народнай традыцыйнай цацкі характарны наступныя рысы: гуманістычнасць, душэўнасць, шчырасць, якія вынікаюць праз някідкасць і прастату выканання. Беларуская народная цацка непарыўна звязана з гульнямі, святамі, забавамі, кірмашом.

ЛІТАРАТУРА

1. Батлейка / Ганцавіцкі краязнаўча-інфармацыйны партал [Электронный ресурс] – Режим доступа: // <http://www.gants-region.info/index/0-326>– Дата доступа: 04.01.2017.

2. Гуд, П. А., Гуд, Н. І. Беларускі кірмаш / П. А. Гуд, Н. І. Гуд. – Мінск: Польша, 1987. – 270 с.

3. Касцюкевич, С. У. Семантыка і функцыі традыцыйных цацак беларусаў у XIX – XX ст. ст.: аўтарэферат дыс. ... канд. гістар. навук (па спец. 07.00.07 – этнаграфія, этналогія і антрапалогія) / С. У. Касцюкевіч. – Мінск, 2004. – 20 с.

4. Lewinska, T. Magia karuzeli / T. Lewinska // Zabawy i zabawki. – Rok 1. – Nr. 4. – 1997. – S. 25 – 31.

5. Сахута, Я. М. Народнае мастацтва Беларусі / Я. М. Сахута. – Мінск: БелЭн, 1997. – 187 с.

6. Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. Т. 4. Кадэты – Ляшчэня / Беларус. энцыкл.; рэдкал. : Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш.; Маст. Э. Э. Жакевіч. – Мінск: БелЭн, 1997. – 432 с.